

Sirət məzmunlu əsərlərin yaranıb ənənəyə çevrilməsi

Seyfəddin Altaylı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Avrasiya Universiteti
E-mail: altayli_s@yahoo.com

Annötasiya. Azərbaycan türkcəsində şeir yazan ilk şairlərdən biri də İzzəddin Həsənoğludur. Onunla bağlı ilk məlumatlara Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş-şüara” adlı əsərində rast gəlinir. Həsənoğlunun türkcə üç şeiri məlumdur. Qıpçaq şairi Seyfi Sarayi Sədi Şirazin “Gülüstan” adlı əsərini tərcümə edərkən, tərcümənin sonuna “Apardı könlümü bir xoş qəmər üz, canfəza dilbər” misrası ilə başlayan qəzəlini əlavə etmişdir. “Məcmuətün-Nəzair və Cəmiun-Nəzair”də “Əcəb bilsəm məni şeyda qılan kim” misrası ilə başlayan qəzəli tapılmışdır. Barbara Flemminq tərəfindən Misirdə çap olunmuş bir məcmuədən tapılıb nəşr etdirilən üçüncü şeiri isə “Nəcəsəñ, gəl, ey yüzi ağum bənüm” misrası ilə başlayır. Həsənoğlunun adıçəkilən şeirinin Qıpçaq şairi Seyfi Sarayinin tərcüməsinin sonuna əlavə edilməsi göstərir ki, Məmluk bölgəsi, Hərəzm-Qızıl Orda-Azərbaycan və Anadolu ədəbi dillərinin inkişaf yeridir. Digər tərəfdən, İzzəddin Həsənoğlu bu bölgədə də çox yaxşı tanınmışdır. Həsənoğlu haqqında ilk məlumatı 1921-ci ildə “Dərgah” adlı məcmuəsinin 1-ci sayında “Ən əski türk-azəri şairi Həsənoğlu” və 1925-ci ildə “Darülfünun ədəbiyyat fakültəsi məcmuəsinin IV/I” nömrəsində “Azəri ədəbiyyatına aid notlar: Həsənoğlu və Həbib” adlı məqalələri ilə verən Türkiyəli alim Fuad Köprülü olmuşdur.

Sirət məzmunlu əsərlər dini ədəbiyyatın təsirilə məsnəvi növündə yazılmışdır. Onların əsas mövzusu islam dini, islam əxlaqı və təsəvvüf olmuşdur. Dini və əxlaqi mövzular ən qədim çağlardan türklərin ictimai həyatında önəmli rol oynamışdır. XIII yüzillikdə yaşayan və doğulduğu İsfərayin bölgəsində vəfat edən İzzəddin Həsənoğlunun “Kitabi-sirətün-Nəbi” adlı məsnəvisi ümumtürk ədəbiyyatı üçün bu sahədə yazılan ilk əsərdir. Əsər hz. Məhəmmədin həyatına həsr edilmişdir.

Məqalədə sirət adlanan əsərlərin yaranması və ənənəyə çevrilməsi barədə ətraflı məlumat verilir.

Açar sözlər: Həsənoğlu, islam, din, təsəvvüf, məsnəvi

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 07.02.2024; qəbul edilib – 16.02.2024

The creation of the works with the content of sirat and their transformation to the tradition

Seyfəddin Altaylı

Doctor of Philosophy in Philology, Associate professor
Baku Eurasian University
E-mail: altayli_s@yahoo.com

Abstract. It is known that Izzeddin Hasanoglu is the first poet to write poetry in Azerbaijani Turkish. The first information about him was found in Devletshah Semerkandi's work titled “Tezkiretüş-şüara”. Until now his three Turkish poems were known. One of them is the mystical ghazal that Kipchak poet Seyfi Sarayi added to the end of the translation when he translated Sadi

Şirazi's work called *Gülistan*, starting with the line “Apardı könlümü bir hoş kemer yüz, canfeza dilber”. Another one is a poem that starts with the line “Aceb bilsem meni şeyda kılan kim”, published in the work called “Mecmuetü'n-Nezair ve Camiu'n-Nezair”, and the last one is a poem about love “Necesen gel ey yüzi ağum benüm”, which was published by Barbara Flemming. She has found this poem by coincidence in a magazine published in Egypt. The addition of a poem by Hasanoglu, to the end of the work translated by the Kipchak poet Seyfi Sarayi is a proof that the Mamluk region is the place of development of the literary languages dominant in the Khwarezm-Golden Horde-Azerbaijan-Anatolia regions and that proves Izzeddin Hasanoglu is well known in this region as well. In fact, the first literary studies about Hasanoglu were made by the magnificent scholar and statesman from Türkiye, Fuat Köprülü. These are the articles which titled “The oldest Turkish-Azerbaijani poet Hasanoglu”, published in the first issue of the magazine called “Dergâh” in 1921, and “Notes on Azeri Literature: Hasanoglu and Habibi”, published in the 4/1 issue of the “Darülfünun Faculty of Literature magazine” in 1925.

The works with the content of *sirat* were written in *masnavi* style under the influence of religious literature. Their main contents were the Islamic religion, Islamic morality and Sufism. Religious and moral issues have played an important role in the social life of Turks since ancient times. The *masnevi* “*Kitabi-Siratin-Nabi*” of Izzeddin Hasanoglu, who lived in the 13th century and died in the *Esfarayen* region where he was born, is the first work written in this field for all Turkic literature. The work was dedicated to the life of Prophet Muhammad.

In the article is given detailed information on the creation of the works under the name *sirat* and their transformation to the tradition.

Keywords: Hasanoglu, islam, religion, sufism, *masnavi*

Article history: received – 07.02.2024; accepted – 16.02.2024

Giriş / Introduction

Izzeddin Həsənoğlu XIII yüzildə yaşayıb-yaratmış sufi Azərbaycan şairidir. Onun indiyə kimi türkcə üç şeirinin olduğu məlum idi, ancaq 2009-cu ildə 367 vərəqlik əlyazması Finlandiyada tapıldı və Türkiyəyə aparılıb Türk Dil Qurumuna verildi. Mən də həmin ildən başlayaraq bu əlyazma ilə bağlı işlədim və nəhayət, 2023-cü ildə çap etdirdim. Əsər “*Kitabi-sirətün-nəbi*” adlanır. Bu əsərin başa düşülməsi üçün *sirət* əsərlər nədir, onlar harada yaranıb və məzmunlarının nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır.

Sirət məzmunlu əsərlərin yaranmasının ənənəyə çevrilməsi dini ədəbiyyatın yaranması ilə bağlıdır. Bu cür əsərlər fars ədəbiyyatının təsiri ilə məsnəvi növündə yazılmışdır. XIII-XIV yü-

zillərdə yazılan məsnəvilərdə bəhs olunan əsas məsələlər islam dini, əxlaq və təsəvvüf mövzuları olmuşdur. Dini və əxlaqi mövzuların ən qədim çağlardan üzü bəri türklərin ictimai həyatında önəmli rol oynadığı məlumdur. Qədim türklərdə mifoloji çağlardan başlayaraq yaradılan mənzum dastanlar, saqular, qoşmalar, mahnılar həm dini-əxlaqi, əsrarlı, lirik, həm də didaktik xarakterə malik olmuşdur. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda və Anadoluda yazılan məsnəvilər XV yüzildə yazılanlardan olduqca fərqlidir, çünki bu yüzillərdə yazılanlar ilkin örnəklər olduğundan müəyyən cəhətlərdən nöqsan və xüsusilə də vəzn yönündən kəm-kəsirlidirlər [21, s.246].

Əsas hissə / Main Part

XIII yüzillikdə yaşayıb yaradan və doğulduğu İsfərayin bölgəsində vəfat edən sufi şairimiz Izzeddin Həsənoğlunun yazdığı “*Kitabi-sirətün-*

nəbi” adlı məsnəvisi ümumtürk ədəbiyyatı üçün əhəmiyyətli bir əsərdir. Türk ədəbiyyatında yaranmış “*sirət*”, “*siyər*”, “*məğazi*”, “*mağzat*”,

“məsnəvi” adıyla anılan əsərlərin nə olduğu haqqında qısa məlumatın verilməsi vacibdir.

“Siyər” sözlüklərdə “rəftar, hərəkət, həyat tərz, vəziyyət, yerimə” şəklində mənalandırılmış və “sirət” sözünün cəm şəklidir [28, s.316]. “Siyər”, “seyr” سير kökündən yaranmış, bunun məsdəri lüğətdə gəzmək, yerimək [6, s.1119; 2, s.139] anlamındadır. Bu termin bəzi alimlərə görə, əvvəllər “yerimək” mənasında işlədilsə də, daha sonralar “sələfin yolu, təriqət və məzhəb; davranış, vəziyyət, yol, adət, bir şəxsin əxlaqı, səciyyəsi və tərcüməyi-halı” kimi anlam qazanmışdır [22, s.19]. “Siyər” və ya “sirət” adı zaman içində sadəcə olaraq hz. Məhəmmədin həyatından bəhs edən elmə və bu məqsədlə yazılan əsərlərə ad olmuşdur [22, s.22; 13, s.665; 25, s.666; 19, s.1084; 1, s.182; 3, s.356; 28, s.316; 8, s.17-18]. Mənbələrdə verilən məlumatlara əsasən hz. Məhəmməd Əbdürrəhman bin Avf komandasındaki islam ordusunu düşmən üstünə yollayarkən ona “Ey Avf oğlu, səncağı tut! Hamınız Allah yolunda döyüşün və Allahı dananlarla vuruşun, ancaq xəyanət etməyin və uşaqlara, qadınlara toxunmayın. Bu, Allahın əmridir, onun elçisinin də aranızdakı sirətidir” demiş, bununla da müharibədə tutulacaq yolu, daha sonralar da insanların ədalətlə hərəkət etməsi barədə rəftar edilməsini buyurmuş, beləliklə də, insanlar və dövlətlər arasındakı hüququ müəyyən etmişdir [28, s.316].

Məğazi isə “**mağzat**” sözünün cəm şəkli olaraq hz. Məhəmmədin döyüşləri, düşmən üstünə yollanan hərbi hissələri, döyüş yeri [23, s.670], hərbi və savaşlardan bəhs edən hekayələri mövzu götürmüş, savaşı tarixi, sövq və hərəkət, dövlətlər, toplumlararası hüquq, o cümlədən əlaqələr anlamında işlədilmişdir. Bilinən ən qədim siyər əsəri isə İbn İshaq (699-768) tərəfindən yazılan “Sirət ü İbn İshaq” və ya “Məğazi İbn İshaq” olaraq bilinən əsərdir [9, s.319]. Siyər hz. Məhəmmədin həyatının tamamını əhatə etsə də, məğazi onun Mədinədə keçən son onillik həyatından bəhs etmişdir [24, s.222]. Bu düşüncələrdən hərəkət edilərsə, “sirət” islami elmlərin ən önəmlisi olaraq qəbul edilməlidir, çünki hz. Məhəmmədin həyatı, savaşı, insanlarla dialoqu, sünnəti bu əsərlərdə yer almışdır [7, s.724].

Qeyd edildiyi kimi, ərəb dünyasında ilk sirət məzmunlu əsəri VII yüzillikdə İbni İshaq yaz-

mış və İbn Kəsir də həmin əsəri “Sirət ü İbn İshaq”, bəzən də “Məğazi İbn İshaq” şəklində anmış, beləliklə, bu ad elmi ədəbiyyata daxil olmuşdur. Sirət daha sonra müəyyən şəxsiyyətlərin ömür yolu ilə bağlı əsərlərə deyilsə də, bu termin daha sonralar hz. Məhəmmədin həyatını və mübarizəsini əhatə edən əsərlərə aid olmuşdur. Səbəb olaraq hz. Məhəmmədin Quranda xüsusi bir yerinin olduğunu görüb, onun həyatını və əxlaqını tanımağın Qurani və İslam dinini daha yaxşı tanımaq mənasına gəldiyi olmuşdur. Digər tərəfdən, ərəblər öz tayfalarının tarixləri ilə bağlı rəvayətləri ənənəvi olaraq apardıqları gecə söhbətlərində dilə gətirməyi çox sevdiklərindən bu ənənəni davam etdirmiş, hz. Məhəmmədin şəxsiyyəti, müsəlmanların döyüşlərdə qazandıqları uğurlar, islam ordularının hərbləri ilə bağlı xəbərləri, bu döyüşlərdə kimlərin iştirak etdiyini dilə gətirmişlər. Çox sonralar öyrəndiklərini ayələlərə və hədislərə söykəyib əshabın sözlərinə də istinad edərək bir-birlərinə ötürmüşlər. Onlar sirət və siyər əsərlərini şeir ilə də bəzəyib məscidlərdə dilə gətirmişlər ki, bu da ərəblərin həmin ənənəsindən qaynaqlanır. VII yüzilliyin yarısına gəldikdə sirət əsərləri hədislərdən ayrılaraq müstəqil şəkildə yazılmağa başlanmışdır [9, s.319-321]. İzzəddin Həsənoğlu da məsnəvisini yazarkən onun nə olduğunu, əsərini niyə yazdığını bu cür dilə gətirmişdir:

*“Mustafanıñ sirətini söyləgil
Caniña eşqini yoldaş eyləgil 186
Əbülhəsən Bəkrri rivayət eylədi
Ol ki, işbu sirəti ol söylədi” 8728*

Bu beytlərdən də başa düşülür ki, Həsənoğlu əsərini hz. Məhəmmədin sevgisi, ona duyduğu məhəbbət səbəbilə, Əbül Həsən əl-Bəkrri əl-Kasasi adlı şəxsin rəvayətləri istiqamətində yazdığını dilə gətirmişdir.

Türklər İslam dinini qəbul etdikdən sonra Qurani-Kərimi və hz. Məhəmmədin fikirlərini başa düşmək məqsədilə ciddi cəhd etmiş [18, s.19] yüzillər boyu hz. Məhəmməd və onun şəxsinde dini tanımaq üçün peyğəmbərin əxlaqı, həyatı ilə bağlı əsərlər yaratmışlar. Azərbaycanda siyər tipli əsərlərin yazılması ənənəsi fars dilində yazılan siyər əsərlərinin tərcüməsi ilə başlamış və məlum olan ilk siyəri azərbaycanlı şair İzzəddin Həsənoğlu yazmış, ondan bir əsr sonra da Anadoluda ərzurumlu Mustafa Zərir

məşhur “Sirətün-nəbi” adlı əsərini qələmə almışdır [3, s.356]. Bu da göstərir ki, İzzəddin Həsənoğlunun yazdığı bu əsər türk dünyasında yazılmış ilk siyər əsəridir.

Sirət xarakterli əsərlər, ümumiyyətlə, məsnəvi növündə yazılmışdır. Ədiblər də bir qayda olaraq, yazdıqları məsnəvilərə “Bismillah” sözündən başlamışlar. Ulu şairimiz Şeyx Nizami də “Sirlər Xəzinəsi” əsərinə

*“Bismillahir-rəhmanir-rəhim
Hikmət xəzinəsinə budur açar, ey həkim!
Odur fikrin əvvəli, odur kəlamın sonu
Nə iş görsən, Tanrının adıyla qurtar onu”*

[17, s.81]

– deyərək bismillah ilə başlamış, əzəli və əbədi olan Ulu Tanrının hər bir şeyi yaratdığına, hər bir şeyin hakimi olduğuna işarə etmişdir. Həmçinin XI-XII yüzillikdə yaşamış və “Qutadqubilik” əsərinin müəllifi Yusuf Xas Hacib əsərinə “Həmd, şükür, minnət və nəhayətsiz mədhüsənə o böyüklük sahibi, küllü qüdrətli padşah olan Tanrı əzzə və cəlləyə məxsusdur” [10, s.1]; XII yüzillikdə yaşamış Ədib Əhməd Yüknəgi əruz vəznə ilə yazdığı “Atabətül-həqayiq” adlı əsərinə;

“İlahi öküş həmd eyürmən** saña/ İlahi sənə
çox həmd edirəm*

*Səniñ rəhmətiñdin umar mən oña”/Sənin
rəhmətindən səhhət umuram*

*Səña mu eyuğay*** səza**** bu tilim/ Sənamı
bu dilim layiqli edə*

*Unarça ayayın yarı bir maña” Tavan və tər-
cihən edim yarı ver mənə [29, s.69]; 15-ci yüzil
şairi Əlişir Nəvai də “Heyrətül-əbrar” adlı bir-
rinci məsnəvisinə*

*“Bismillah-ir-rəhman-ir-rəhim
Riştəğa çıqdı niçə dürri yetim” [16, s.17]*

– deyərək, əsərinə “Bismillah” sözü və Tanrıya həmd ilə başlamışdır.

XI-XII yüzildə Anadoluda yaranmış və orada yeridilən mübarizələrə həsr edilmiş bir mənqabədə yer tutan “Danışmənd Qazi Dastanı” da “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” ilə başlayıb bu beytlərlə davam etmişdir:

*“Öncə Allah adını gətirəlim dilə
Diyəlim: Allahu əkbər! dərd ilə
Daha sonra başlayalım sözə
Allah diyəni gətirməzlər dizə”. [20, s.9]*

Yusuf Xas Hacib, Ədib Əhməd Yüknəgi, Şeyx Nizami, “Əhməd Hərəmi Dastanı”, “Qisseyi Yusif”, “Danışmənd Qazi Dastanı” və Əlişir Nəvai eynilə İzzəddin Həsənoğlunun “Kitabi-sirətün-nəbi” adlı məsnəvisi kimi bir qayda olaraq “Bismillah” ilə başlayıb, Tanrı və Hz. Məhəmmədə duyulan sevgini dilə gətirmişlər.

Türklər islam dinini qəbul etdikdən sonra Hz. Məhəmmədlə bağlı məlumatları təbii olaraq şifahi mənbələrdən almışlar. Məlumdur ki, islam dininin Türkünstan bölgəsində yayılmasında tacirlərin rolu həddən artıq təsirli olmuşdur. Daha sonralar Qurani-Kərimi oxuyabilmə və anlama məqsədilə ərəbcəni, sonra da ədəbi əsərlərin təsirilə farscağı öyrənmiş, ədəbi sahədə onun təsir dairəsinə düşüb bu dildə əsərlər yazmışlar. Quran, hədis kitabları, islam tarixləri və peyğəmbərlərlə bağlı yazılı mənbələri oxuyub tərcümə edərək bu sahədəki məlumatları topluma çatdırmışlar.

Ərəblər arasında islam dininin yayılmasında şeirin özəl bir yeri vardır. Onlar müəyyən zamanlarda xüsusi şeir yarmarkaları elan edib buralarda şeir müsabiqələri təşkil etmişlər. Bu ənənə Hz. Məhəmməd zamanında da davam etmiş, o da xalq arasında islamın yayılmasında şairləri dəstəkləmişdir. Şeirə bu cür yanaşılması siyər əsərlərinin yaranmasında da təkanverici rol oynamışdır [27, s.3-6].

Yazılan ilk siyər kitablarında Hz. Məhəmmədlə birlikdə əhlibeyt və on iki imamın həyatlarına önəmlə yanaşılmışdır. Klassik türk ədəbiyyatında siyər kitabları əvvəlcə özgə dillərdən tərcümə edilərək mənzum, mənsur və nəzm-nəsr şəklində yazılmışdır. Mənsur siyər kitablarına Veysin (1561-1628) “Dürretü’t-tac fi-Sirəti sahibi’l-mi’rac”, mənzum siyərə də hazırladığımız İzzəddin Həsənoğlunun (XIII yüzil) “Kitabi-sirətün-nəbi”; Süleyman Çələbinin (ö.1422) “Vəsiletü’n-nəcat” (Mövlud-u şərif) [11, s.16-17]; XIV yüzilliyin ikinci yarısında yaşayan Ərzurumlu Mustafa Zəririn (ö.1393) yazdığı nəsr nəzm qarışıq “Sirətün-nəbi” [24, s.227] adlı əsəri nümunədir.

* Öküş: Çox

** Eyür-: Əymək

*** Ayuğ: Mülk

**** Səza: Uyğun

Araşdırmaçı Bayram Özfırat “Türk ədəbiyyatının ilk mənzum siyəri: Vəli'nin Kitabı Sirə-tün Nəbisi” adlı məqaləsində ilk mənzum siyər əsərini XV yüzildə yaşadığı irəli sürülən **Vəli** adlı şairin yazdığını qeyd etmişdir [18, s.93]. Ancaq Azərbaycan türkcəsini yaxşı bilməyən cənab Özfırat təbii olaraq səhvə yol vermiş, fars dilindən Azərbaycan türkcəsinə keçən “ancaq”, “lakin”, “fəqət” kimi anlamlarda işlədilən “**və-li**” sözünü bir şairin adı kimi başa düşmüşdür.

*“Vəli qaldı üçüncü nevbətüm həm
Hələ səbr eylə durğıl şöylə bir dəm”*

A 31-b” [18, s.110] beytindəki “vəli” sözündən çıxış edən Özfırat “vəli” ədatını ad kimi başa düşərək, onun “Vəli” adlı bir şairə aid olduğunu irəli sürdüyü məqalədə israrla, “Müəllif özünə təxəllüs olaraq **Vəli** sözünü götürmüşdür, ancaq şairin harada yaşadığı, kimlər tərəfindən yetişdirildiyi, ailəsi və mühiti haqqında hər hansı məlumat yoxdur”, – deyərək qeyd etmişdir. Həmin beyt İzzəddin Həsənoğlunun məsnəvisində 984 nömrə ilə yer tutmuşdur [3, s.363-364]. Özfıratın yazdığı məqalədəki digər beytlər də Həsənoğlunun məsnəvisindən götürülmüşdür, ancaq tədqiqatçının əlindəki əlyazmadan asılı olaraq nəyə görə naməlum səbəbdən səhvə yol vermişdir. Bu da göstərir ki, qədim ədəbiyyatımızla bağlı orijinal əlyazmalar tapılıb çap olunmadıqca, bu cür səhvlər təbii olaraq yaranacaqdır.

Hz. Məhəmməd Əbu Cəhl ilə yeniyetməlik çağlarının əvvəllərində məcbur qalib Məkkə xalqının hüzurunda güləşdiyi zaman ilk fürsəti Əbu Cəhlə vermiş, o da neçə dəfə sınaşa da, hz. Məhəmmədin bir ayağını da yerdən üzə bilməmiş, Həsənoğlu da məsnəvidə Əbu Cəhlin dililə hz. Məhəmmədə müraciət edərək, “Vəli qaldı üçüncü nevbətüm həm”, – deyib zorunu təkrarən sınaacağını bildirmişdir.

Digər siyər əsərlərinə gəldikdə, Əhməd adlı şair tərəfindən XV yüzildə yazıldığı qeyd edilən “Manzum sirət-i nəbi” [11, s.11], Amasyalı Müniri İbrahim Məhməd Çələbi (ö.1521) tərəfindən yazılan “Mənzum siyər-i nəbi”, Alaşəhərli Qazı Veysi kimi bilinən Üveys b. Məhmədin (ö.1628) yazdığı “Dürrətü’t-tac fi sirət-i sahibi’l-mirac” [24, s.228] kimi əsərlər nümunə kimi göstərilə bilər.

Bilindiyi kimi, məsnəvi ərəb dilində “iki-iki” anlamına gələn (مثنى) “məsna” sözündən törəyən bir ədəbiyyat termini və nəzm tərzisi olaraq, ilk öncə, fars ədəbiyyatından görülmüşdür. Hər beyti öz arasında qafiyəli olan bu nəzm biçiminə ərəb ədəbiyyatında “qəside-i müzdəvicə” və ya “qəside-i müzdəvic” deyilmişdir [14, s.102]. İkibeytlik şeirlərdən minlərlə beytlik müstəqil əsərlərin təşkilində bu növdən istifadə edilmişdir [5, s.321]. Məsnəvilərdə, ümumiyyətlə dini, təsəvvüfi, dastani, mənqəbəvi, elmi, satirik və didaktik mövzular dilə gətirilsə də, əslində, şairlər öz şəxsi duyğularını və qarşılaşdıqları halları əsərlərində bu cür ifadə etmişlər.

Dini, əxlaqi və təsəvvüfi mövzular XIII-XIV yüzillərdə məsnəvilərin əsl mövzusu olmaqla bərabər, həm də dastan tərzində ən qədim çağlardan son dövrlərə qədər türk toplumunun həyatında daim özünə yer tapmış, ozanlar tərəfindən müxtəlif məkanlarda dilə gətirilmişdir. Ən əski çağlarda yaradılan saqularımız və dastanlarımız bunlara nümunədir. İslam dininin qəbul edilməsindən sonra dini-əxlaqi-təsəvvüfi mövzular həm lirik, həm də didaktik yöndə inkişaf edərək türk toplumu tərəfindən mənimsənilmişdir [4, s.352]. XIII-XIV yüzillərdə yazılan məsnəvilərin XV yüzillikdə yazılanlardan tamamilə fərqli olmasının səbəbi həmin dövrdə yazılan məsnəvilərin türk ədəbiyyatında bu növdə ədəbi-bədii əsərlərin ilkin nümunələrinin olmasındandır [12, s.246].

Məsnəvilərdə şairlərin birbaşa mövzuya girmədikləri, ümumiyyətlə, “giriş”, “əsas mövzu”, “nəticə” olmaqla, üç hissədən ibarət olduğu məlumdur. Bu cür əsərlər, ümumiyyətlə, “Bismillah” ilə başlanıb, “təhmüd”, “tövhid”, “minacat”, “nət”, “merac”, “mücizat”, “mədhi-cahar-yar”, “mədhiyyə”, “səbəbi-təlif” başlıqları altında yaradılmışdır. Şairlər əsərlərini müxtəlif başlıqlar altında hissələrə ayıraraq dilə gətirdikləri mövzularla bağlı ayətlərə və hədislərə də müraciət edib onları təsvir etməyə çalışmışlar. Əlbəttə, ən böyük yeri isə tövhid, minacat və nət kimi bölmələr tutmuşdur. Səbəbi-təlif başlığı altında şair bu əsərini, ümumiyyətlə, nəyə görə yazdığını dilə gətirmişdir [4, s.353]. Şairlər bu hissədə əsərlərini ya gördükləri bir yuxu, ya qeybdən gələn bir səs, ya dostunun təklifi və ya böyüklərdən birinin arzusuna uyaraq yazdıqlarını vurğulamışlar. Məsnəvilərdə dilə gətirilən

hekayələrdə əsas məqsəd hünər göstərmək, yeni mövzular taparaq əsərə yeni motivlər əlavə etmək, öz düşüncələrini xəyallarla bəzəmək və sənət qüdrətlərini göstərməkdən ibarət olmuşdur [15, s.103].

Məsnəvi tərzində yazılan “siyər”, “sirət”, “məğazi” əsərlərin ilham mənbəyi daim din olmuşdur. Alimlər də “din” sözünün ərəbcə “deyn” kökündən gəldiyini qəbul etmişdir. Anlam olaraq müəyyən zamanlarda ödənməsi vacib olan “borc” anlamına gələn bu söz zamanla “örf, örf-adət”in əvəzi kimi işlədilmiş, sonra da “Allahın hökmü və iradəsi” mənasını qazanmış, Qurani-Kərimdə də 92 yerdə dilə gətirilmişdir. Quranda “din” kəlməsi “züll (zillət), idarəetmə, idarəedilmə, itaət, hökm, tapınma, tövhid, islam, şəriət, sərhəd, adət, cəza, hesab, millət” anlamlarında işlədilmişdir [26, s.311].

Qeyd edildiyi kimi, türk dünyasında məlum ilk siyər əsəri Ərzurumlu Mustafa Zəririn yazdığı irəli sürülürdü, ancaq Mustafa Zərir XIV əsrdə yaşamışdır. Azərbaycan türkcəsində şeir yazan ilk sufi şair kimi tanıdığımız İzzəddin Həsənoğlu isə XIII yüzillikdə yaşamışdır və onun “Kitabi-sirətün-nəbi” adlı əsəri də ən qədim türkcə siyər əsər xüsusiyyətinə malikdir.

Azərbaycan və Anadolu qədim türk yurdu-
dur, buralarda yaşayan türklər həmin coğrafiya-

ların aborigen xalqı olduqlarına görə, Şərq və Qərb türklüyünün yaratdığı mədəniyyətlərin qovuşma yeri olduğu arxeoloji və tarixi faktlarla dilə gətirilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının şifahi kökləri mifik çağlardan başlayıb “Kitabi-Dədə Qorqud” ilə zirvəyə yüksəlmiş, islam dininin qəbul edilməsi ilə birgə ərəb dili elm, fars dili ədəbiyyat dili sayılmış və bu dillərdə möhtəşəm əsərlər yaradılmışdır. XIII əsrdə – türk dilinin məhv olmaq səviyyəsinə çatdığı bir dövrdə İzzəddin Həsənoğlu Azərbaycanda türk dilinə qayıdış yolunun bayraqdarı olmuş, Oğuz xaqan dastanlarında öz əksini tapan epik ənənəyə uyaraq “Kitabi-sirətün-nəbi” adlı məsnəvisini yazaraq, Şeyxoğlu Mustafanı təkzib edərək, türk dilinin söz ehtiyatı yönündən sərhədsiz zənginliyə malik olduğunu vurğulamışdır. XII yüzilin sonu, XIII yüzilliyin əvvəllərində yazılmış “Qisseyi-Yusif” və yenə bu yüzilliyin sonlarında yazıldığı güman edilən “Dastani-Əhməd Hərami” məsnəvisi Şərqi Oğuz türkcəsində yazılmışdır. Əslində, bu əsərlər də “Kitabi-sirətün-nəbi” kimi, Azərbaycan və Anadolu türkcələrinin haçalanma dövrlərində yazılmış, İzzəddin Həsənoğlu da türk dünyasında indi məlum olan “Kitabi-sirətün-nəbi” adlı ilk siyər əsərini türk dastançılıq ənənəsi əsasında yaratmışdır.

Nəticə / Conclusion

İzzəddin Həsənoğlu türk dünyasında ilk “siyər” tipli əsər yazmış bir sufi şairdir. Siyər və ya sirət əsərləri sonralar fars ədəbiyyatından türk ədəbiyyatına keçmiş və bu sahədə bir çox əsərlər yaradılmışdır. Həsənoğlu da həmin ənənəyə sadıq qalaraq, ərəb şairi Həsən əl-Bəkri-dən götürdüyü mövzunu şeirlə dilə gətirib “Ki-

tabi-sirətün-nəbi” adlı məsnəvisini yazmışdır. Bu məsnəvidə Hz. Məhəmmədin həyatı və Hz. Əlinin müəyyən cəngləri haqqında bəhs olunsa da, tamamilə türk epik şeiri ənənələri əsasında yazılmışdır. 2023-cü ildə çap etdirdiyimiz “Kitabi-sirətün-nəbi” adlı əsər tədqiq edildikdə, irəli sürülən bu fikirlər öz təsdiqini tapacaqdır.

Ədəbiyyat / References

1. Altaylı, S. İzzəddin Həsənoğlunun “Kitabi-sirətün-nəbi” əsərində qəzəl janrı. İsmayıl Şıxlı yaradıcılığına həsr olunmuş “Filologiyanın aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq Konfrans (3-4 Dekabr). – Bakı: Bakı Avrasiya Universiteti, 2019.
2. Altaylı, S. Həsənoğlunun “Sirətin Nəbi” adlı əsərində bəzi mifik obrazlar. – Bakı: Poetika.izm, 2018, № 4.
3. Altaylı, S. Siret Eserlerine Gazelin Girişi ve Hasanoğlunun Kitâb-ı Siretün-n-Nebi Eserindeki Gazeller. – Ankara: Karadeniz Araştırmaları, XVIII/70, 2021.
4. Altaylı, S. Azərbaycan türkcəsi Həsənoğlundan günümüzə, Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr olunmuş “Tədris Prosesində Elmi

- İnnovasiyaların Tətbiqi Yolları” mövzusunda Respublika Elmi-Praktik Konfransın Materialları, (7-8 May 2019). – Lənkəran: Lənkəran Universiteti, 2019.
5. Çiçekler, M. “Mesnevi” maddesi: [44 cilddə], M.Çiçekler. – Ankara: TDV Yayınları, c. 29: TDV İslam Ansiklopedisi, 2004.
 6. Develioğlu, F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat. F.Develioğlu. – Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 33. Baskı, 2017. – 1393 s.
 7. Dönmez, K. “Siret İlminin Kronik Problemi: anakronizm”. Siret Sempozyumu I, Türkiye’de Siret Yazıcılığı. – Ankara, 2012. – 760 s.
 8. Efendi, M. Siretü’n-Nebi. M.Efendi, haz. Bayram Özfirat. – İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, c. 1, 2019. – 861 s.
 9. Fayda, M. “Siyer ve Meğazi” maddesi: [44 cilddə]. M.Fayda. – Ankara: TDV Yayınları, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 37, 2009.
 10. Has Hacib Y. Kutadgu Bilig. Y. Has Hacib, çev. Reşit Rahmeti Arat. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1974. – 650 s.
 11. Karabey, T. Manzûm Siret-i Nebi, haz. T.Karabey, B.Şığva. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2016. – 424 s.
 12. Kartal-a, A. Eski Türk Edebiyatı Tarihi. A.Kartal, A.Şentürk. – İstanbul: Dergah Yayınları, 2014. – 640 s.
 13. Kaya, D. Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü. D.Kaya. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2007. – 830 s.
 14. Kutlar, F.S. Mesnevi Şekline Genel Bir Bakış ve Türk Edebiyatında Mesnevi Araştırmalarıyla İlgili Bir Kaynakça Denemesi. – Ankara: Türkbilig, 2000. Sayı 1.
 15. Levend, A.S. Türk edebiyatı tarihi: [2 cildde]. A.S.Levend. – Ankara: TTK Yayınları, c. I, 2008. – 666 s.
 16. Nevai, A.Ş. Hamse: [5 cildde]. A.Ş.Nevai, çev. Ağâh Sırrı Levend. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, c.III, 1967. – 311 s.
 17. Nizami G. Lirikası Sırlar Xəzinəsi Şərəfnamə. G.Nizami, tərc: X.Rza. – Bakı: Yazıçı, A.Şaiq, 1988. – 628 s.
 18. Özfirat, B. Türk Edebiyatının Manzum İlk Siyeri: Veli’nin Siretü’n-Nebi’si. – İstanbul: Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 2014.
 19. Sami, Ş. Kamus-ı Türki. Ş.Sami. – Ankara: TDK Yayınları, 2010. – 1370 s.
 20. Sert, M. Danişmend Gazi Destanı. M.Sert, Bekir Biçer. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2007. – 318 s.
 21. Şentürk, A.A. Eski Türk Edebiyatı Tarihi. A.A.Şentürk, A.Kartal. – İstanbul: Dergah Yayınları, 2014. – 408 s.
 22. Şulul, K. Siyer Usûlü. K.Şulul. – İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019. – 411 s.
 23. Şulul, K. Siyer Yazıcılığında Kronoloji Meselesi [Siret Sempozyumu I Türkiye’de Siret Yazıcılığı]. – Ankara: TDV Yayınları, haz: Tahsin Koçyiğit, 2012.
 24. Tergip, A. Siyer Yazıcılığı ve Türklerin Siyer İlmine Katkıları. – Samsun: Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2010. C. 3, Sayı 15 (Prof. Dr. Turgut Karabey Armağanı).
 25. Toven, M.B. Yeni Türkçe Lûgat. M.B.Toven, haz: Abdülkadir Hayber. – Ankara: TDK Yayınları, 2004. – 1210 s.
 26. Tümer, G. “Din” maddesi: [44 cildde]. G.Tümer. – Ankara: TDV Yayınları, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 9, 1994.
 27. Uzun, Ş. 16. Yüzyıl Klasik Türk Edebiyatında Tevhid: Selçuk Üniversitesi SBE Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı (Doktora Tezi). – Konya, 2012. – 998 s.
 28. Yaman, A. “Siyer” maddesi: [44 cildde]. A.Yaman. – Ankara: TDV Yayınları, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 37, 2009.

29. Zengin, A. Eski Uygur Türkçesi Metinleri Üzerinden Budizm ve Maniheizm'in Savaşa Bakışı. A.Zengin, Ü.Yaman, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. – İstanbul, 2018. Cilt 58. Sayı 1.

Создание и традиции произведений на тему «sirət»

Сейфеддин Алтайлы

Доктор философии по филологии, доцент

Бакинский Университет Аврасия

E-mail: altayli_s@yahoo.com

Резюме. Один из первых поэтов, писавших стихи на тюркско-азербайджанском языке, был Иззеддин Гасаноглу. Первые сведения о нём встречаются в произведении «Təzki-rətüş-şüara» Довлетшаха Самарканди. Известны три стихотворения Иззеддина Гасаноглу на тюркском языке. Кипчакский поэт Сейфи Сарай при переводе произведения «Гюлистан» Саади Ширази вставил в конце газаль с начальными строками “Apardı könlümü bir hoş qəməğ üz, canfəza dilbər” («Завладела моим сердцем лунолика красавица»). В произведении “Məsmuətün-Nəzair və Səmiun-Nəzair” была найдена газаль с начальными строками «Əcəb bilsəm mənə şeyda qılan kim». Барбарой Флеминг в одном сборнике было найдено в Египте и опубликовано третье стихотворение, начинающееся строкой “Necəsən, gəl, eü yüzi ağım bənim” («Как ты поживаешь? Приди с благородством, моя белолицая»). Вставка кипчакского поэта Сейфи Сарай в конце своего перевода упомянутого выше стихотворения указывает на то, что местом развития художественного языка в мамлюкском регионе были Хорезм, Кызыл Орда, Азербайджан и Анатоли. А также и на то, что Иззеддин Гасаноглу был там хорошо известен.

Первые сведения об Иззеддине Гасаноглу сообщил в 1921 году турецкий учёный Фуад Кёпрюлю в своих статьях в 1-м номере сборника “Dərgah” “Ən əski türk-azəri şairi Nəşənəğlü” («Старейший тюркско-азербайджанский поэт Гасаноглу») и в 1925 году в IV/I номере сборника “Darülfünun ədəbiyyat fakültəsi” – “Azəri ədəbiyyatına aid notlar: Nəşənəğlü və Nəbibü” («Заметки об азербайджанской литературе: Гасаноглу и Хабиби»).

Произведения на тему “sirət” (о жизни пророка Мохаммеда) под воздействием религиозной литературы были написаны в жанре месневи. Основным содержанием их были исламская религия, нравственность и суфизм. Темы религии и нравственности с древних времён играли значительную роль в общественной жизни турок. Месневи под названием “Kitabi-sirətün-Nəbi” Иззеддина Гасаноглу, жившего в XIII столетии и почившего в своей области Исфераин, является для всеобщей тюркской литературы первым произведением в этой сфере. Произведение посвящено жизни пророка Мухаммеда.

В статье даются подробные сведения о происхождении и обретении традиций произведений под названием «sirət».

Ключевые слова: Гасаноглу, ислам, религия, тасаввуф, месневи